

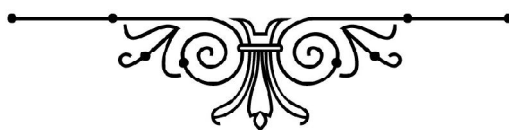
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ  
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ  
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ  
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО



# Торжівські історичні витанки



ВИПУСК 12



Черкаси 2017

Засновники – Інститут історії України НАН України, Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького  
Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ 16453-4925Р від 02.02.2010 р.

*Рекомендовано до друку Вченою радою Черкаського національного університету  
імені Богдана Хмельницького (протокол № 2 від 17 жовтня 2017 р.)*

Постановою Президії Вищої атестаційної комісії України від 22.12.2010 р. № 1-05/8 видання  
внесено до Переліку фахових видань з історичних наук (Бюлетень ВАК України. – 2011. – № 2)

#### **Редакційна колегія:**

- Головний редактор:** д.і.н., проф., академік НАН України *В. А. Смолій*,
- Заступники гол. редактора:** д.і.н., проф. *С. В. Корновенко*, д.і.н., проф. *А. Г. Морозов*
- Відповідальний секретар:** к.і.н., доц. *К. В. Івангородський*
- Члени редакційної колегії:** д.і.н., проф. *О. І. Гуржій*, д.і.н., проф. *О. В. Добржанський*,  
д.і.н., проф. *Н. І. Земзюліна*, к.і.н., доц. *А. П. Іржавська*,  
д.і.н., проф. *В. П. Капелюшний*, д.і.н., проф. *Г. Т. Капустян*,  
д.і.н., проф. *Д. В. Карєв* (м. Гродно, Білорусь), д.і.н., проф. *С. В. Кульчицький*,  
д.і.н., проф. *В. В. Масненко*, д.і.н., проф. *В. І. Меньковський* (м. Мінськ, Білорусь),  
к.і.н., проф. *В. М. Мельниченко*, д.і.н., проф. *О. А. Мельничук*,  
д.і.н., проф. *О. Г. Перехрест*, д.і.н., проф., член-кор. НАНУ *О. П. Реснт*,  
д-р габілітований, проф. Інституту історії Жешувського  
університету (м. Жешув, Польща) *Павел Серджента*,  
д-р габілітований, проф. Інституту історії Люблінського університету  
ім. Марії Кюрі-Склодовської (м. Люблін, Польща) *Анджей Стемпнік*,  
д.і.н., доц. *Л. І. Синявська*, д.і.н., проф. *О. А. Тригуб*,  
д.і.н., проф. *І. А. Фареній*, д.і.н., проф. *А. Ю. Чабан*,  
д.е.н., проф. *О. В. Черевко*, д-р філософії, доц. Університету Матея Бела  
(м. Банська Бистриця, Словаччина) *Міхал Шмігель*
- Рецензенти:** д.і.н., проф. *М. І. Бушин*, (Черкаський держаний технологічний університет);  
д.і.н., проф. *П. С. Коріненко* (Тернопольський національний педагогічний  
університет ім. В. Гнатюка); д.і.н., проф. *В. В. Тельвак* (Дрогобицький  
державний педагогічний університет ім. І. Франка)

**Адреса редакційної колегії:** бульв. Шевченка, 81, к. 520, Черкаси, 18031, Черкаський національний  
університет ім. Б. Хмельницького, каф. історії України; **тел.** (0472) 37-55-57; **e-mail:** guchi5@ukr.net;  
**web-сайт** видання (publication web-site address (URL)): <http://hhr-ejournal.cdu.edu.ua>

**Г–95** **Гуржіївські історичні читання** : Зб. наук. пр. / ред. кол. : В. А. Смолій, С. В. Корновенко,  
А. Г. Морозов [та ін.] / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Черкаський нац. ун-т  
ім. Б. Хмельницького. – Черкаси : Черкаський національний університет, 2017. – Вип. 12. –  
186 с.

Гуржіївські історичні читання – збірник наукових праць, присвячених члену-кореспонденту АН УРСР  
І. О. Гуржю. Містить статті про життєвий і творчий шлях відомого українського вченого, а також праці, що не були  
опубліковані за його життя. Видання продовжує традицію публікації наукових матеріалів учених, викладачів і працівників  
провідних навчально-наукових установ з найбільш актуальних питань історичного розвитку України та інших європейських  
країн. Збірник дає можливість ознайомитися із новими здобутками у царині історіографії, джерелознавства, методології  
історії, етносоціального, демографічного, культурного та духовного розвитку на різних історичних етапах як на українських  
землях, так і поза їхніми межами.

Видання буде корисним не лише для вчених-істориків, але й для широкого кола фахівців гуманітарного про-  
філю, викладачів, аспірантів, студентів і всіх, хто цікавиться проблемами української та всесвітньої історії.

# ЗМІСТ



## *Життя та наукова спадщина Івана Олександровича Гуржія*

- Гуржій О. І.* Іван Гуржій: побутові нотатки-спогади про оточення вченого  
(Частина 2) . . . . . 5

## *Історіографія*

- Степанчук Ю. С.* Образ Богдана Хмельницького як фундатора Української  
козацької держави в матеріалах Всеукраїнських історичних читань  
«Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку» . . . 16
- Синявська Л. І.* Важка промисловість Сходу України в роки Першої світової  
війни: радянська історіографія . . . . . 26
- Федоренко Я. А.* Трансформаційні процеси в агросекторі 1990-х – 2014 рр.:  
історіографія проблеми . . . . . 34
- Бичковська Г. М., Горькова А. О.* Пам'яткоохоронна та музеєзнавча  
проблематика у дисертаціях останніх років . . . . . 39
- Івангородський К. В.* Сучасна білоруська історіографія проблеми впливу  
балтів на етногенез слов'ян (до середини I тис. н. е.) . . . . . 45

## *Антропологічний вимір історії*

- Михайлюк Ю. М.* Соціальна сфера розвитку Черкащини в добу класичного  
середньовіччя . . . . . 61
- Мерімерін Є. О.* Чумацтво як національне явище в творах історичної пісенної  
епіки . . . . . 67
- Каросва Т. Р.* Постать Івана Мазепи в уявленні українських селян Російської  
імперії початку ХХ ст. . . . . 73
- Куліков В. О.* Соціальні та економічні аспекти вживання алкоголю в заводських  
та шахтарських поселеннях Донецько-Придніпровського району  
Російської імперії . . . . . 77
- Драч О. О.* Дівчата Наддніпрянщини модерної доби: вища освіта як складова  
життєвої траєкторії . . . . . 84

## *Україна в умовах трансформацій модерної доби*

- Слюсаренко В. В.* Україна в контексті Андрусівського перемир'я 1667 р. . . . . 90
- Панченко В. С.* Інститут повірених у структурі мирової юстиції 1872–1914 рр.  
(на прикладі Волинської губернії) . . . . . 93
- Крупенко О. В.* Промислове підприємництво Лівобережної України в другій  
половині ХІХ – на початку ХХ ст.: теоретично-методологічні засади  
дослідження . . . . . 103
- Левицький В. О.* Розвиток легкої промисловості в Харківській та Херсонській  
губерніях (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) . . . . . 109



**Abstract**

**Bychkovska G., Gorkova A. Monument protection and museological issues in the PhD thesis of recent years.**

**Introduction.** *One of the relevant tasks of the spiritual revival of Ukraine is the issue of preserving the historical and cultural heritage. It is an important goal – to solve monument protection problems in Ukraine and to create an optimal concept for the preservation of historical and cultural monuments.*

**Purpose.** *Therefore, it is necessary to rethink the experience has been gained in this field, to develop methodological basics and to review the legislation. Ph.D. thesis on museological and monumentology topics of recent years can become the basis for the creation of a new research concept and preservation of historical and cultural heritage.*

**Results.** *Ph.D. thesis on museological and monumentology topics covers such issues as theoretical problems of monument protection work, the experience of monument protection work of state and public organizations, some public figures, and amateurs. The appeal of Ukrainian scientists to the monument protection themes attests the presence of unresolved issues in this area, as well as achievements that require analysis and generalization.*

**Originality.** *It is an insignificant indicator of developments on such subject in Ukraine, because the monumentology is a young science in our country. The material published for the first time. It includes archival documents of Centre of Monuments Research.*

**Conclusion.** *Ph.D. thesis dedicated to the protection of historical and cultural heritage divided into several directions. The studies that illuminates modern state of affairs in the monument protection sphere and gave recommendations (Andres H.A., Gnera V.A., Rudyka N.M.). As well as studies that show the history of the development of monument protection system in different historical periods in certain regions of Ukraine (Hlivnyuk A.V., Pryn A.V. Krainia O.O.). In addition, Ph.D. thesis dedicated to museological aspects (Varyvoda A.G., Tytarenko A.O., Kepin D.V.).*

*The museum and monument protection sector needs innovative ideas, expanding regional research, entering the international level and enhancing the applied component of research, its active implementation in everyday monuments practice.*

**Key words:** *Centre of Monuments Research, Ph.D. thesis, dissertation abstracts international, monument studies, museology, historical and cultural heritage.*

Одержано редакцією 16.10.2017  
Прийнято до публікації 12.12.2017

УДК 930.1(=16)

К. В. Івангородський

**СУЧАСНА БІЛОРУСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ВПЛИВУ БАЛТІВ  
НА ЕТНОГЕНЕЗ СЛОВ'ЯН (до середини I тис. н. е.)**

*Для дослідників етногенезу східних слов'ян у сучасній Білорусі важливими питаннями є час появи слов'ян на цій території, напрями їх розселення та форми взаємодії з місцевими мешканцями, яких в історіографії традиційно називають «балтами». Аналіз цих досліджень дозволяє нам виділити деякі нюанси, властиві сучасним концепціям білоруських фахівців. Головна увага при цьому зосереджується на взаєминах між балтами та слов'янами і встановленні етнічної атрибуції археологічних культур, які домінували в регіоні на цьому етапі. Основним завданням такого студіювання є встановлення адекватності відповідних теоретичних і методологічних заasad, які застосовуються сучасними білоруськими фахівцями. Пошуки тільки «балтського субстрату» та специфіки його впливу на східних слов'ян також зумовлює багато труднощів для сучасних білоруських дослідників, оскільки часто веде їхні погляди до схематичності, спрощеності та заідеологізованості. Політизація теми балтів у сучасній білоруській історіографії ускладнюється і суто фаховими прорахунками.*

**Ключові слова:** *сучасна білоруська історіографія, балти, слов'яни, етногенез, археологічна культура.*

**Постановка проблеми.** Для дослідників етногенезу східних слов'ян у сучасній Білорусі, крім розв'язання проблеми так званої «прабатьківщини» [1], набагато важливішими залишаються питання часу появи слов'ян на цих теренах, напрями такого розселення та форми їхньої взаємодії з місцевими мешканцями, яких в історіографії традиційно визначають «балтами». Аналіз відповідних досліджень водночас дозволяє нам відзначити деякі важливі нюанси, властиві нинішнім концепціям білоруських фахівців. Насамперед, помітною є тенденція до «західної» локалізації прабатьківщини слов'ян, а відтак і заселення ними білоруських теренів вбачається із Заходу. Надалі головна увага зосереджується, як правило, на взаєминах між балтами та слов'янами і встановленні етнічної атрибуції археологічних культур, які домінували в регіоні на цьому етапі.

Внаслідок цього, до певної міри ігноруються інші концепції, пов'язані зі слов'янським етногенезом, що своєю чергою зумовлює неуважне (або й прохолодне) ставлення білорусь-



ких учених до процесів, які мали місце південніше та східніше ареалу замешкання сучасного білоруського етносу. Звідси, очевидно, й відсутність у сучасній білоруській історіографії студіювань таких безумовно дотичних до слов'янського етногенезу явищ, як зарубинецька, київська, пеньківська та черняхівська культури. До такої своєрідної «історіографічної ізоляції» потрапили й синхронні зі слов'янським (до того ж безпосередньо дотичні до нього) етногенези інших індоєвропейських спільнот – германців, іранців, балтів, а також не-індоєвропейських – фіно-угрів. За таких умов поза увагою та ґрунтовним дослідженням залишаються й міграційні процеси так званого «Великого переселення народів» I тис., які по суті були визначальними для сучасних етногенезів згаданих спільнот індоєвропейського мовного кола. Все це безумовно збіднює евристичні можливості сучасної білоруської історіографії у царині реконструкції власне слов'янського та східнослов'янських (передусім, білоруського) етногенезів зокрема. З іншого боку, це зациклює її на доволі однобічному трактуванні процесу безпосередньо білоруського етногенезу, зосередженого навколо популярної з 1990-х рр. концепції так званого «балто-слов'янського симбіозу».

**Метою** цієї статті є аналіз поглядів сучасних білоруських науковців на проблему балто-слов'янських взаємовідносин, зокрема через призму рецепції власне слов'янського етногенезу як основи для формування сучасних східнослов'янських етносів, у тому числі й білоруського. Основним завданням такого студіювання є встановлення адекватності відповідних теоретичних і методологічних засад, які застосовуються сучасними білоруськими фахівцями для вирішення напрямів і міри впливу «балтських» і водночас «слов'янських» спільнот раннього залізного віку на ті культурні формування, що часто досить дискусійно іменуються археологами балтськими, слов'янськими або змішаними – балто-слов'янськими.

**Виклад основного матеріалу.** Зосередженість на пошуках «балтського субстрату» та мірі його впливу на східних слов'ян, зрештою, також зумовила чимало труднощів для сучасних білоруських дослідників, оскільки багато в чому веде їхні погляди до відчутної схематичності, спрощеності та заідеологізованості. Окрім справедливої критики з боку істориків сусідніх країн, які пропонують більш виважені погляди на заявлену проблему, представникам сучасної білоруської національної історіографії доводиться опонувати ще й «радянській версії» етногенезу східних слов'ян (сконструйованої заради доведення існування так званої «давньоруської народності»), котра в Білорусі дотепер посідає чільну позицію «офіційної». В рамках останньої, як відомо, «роль балтів» у слов'янському етногенезі зокрема визначалася поточними геополітичними прагненнями СРСР відносно Прибалтики чи відносинами з Німеччиною, але так чи інакше повсякчас вважалася другорядною, а самі балти – відсталими.

Політизація теми балтів у сучасній білоруській історіографії ускладнюється й суто фаховими прорахунками. На наш погляд, головною складністю у цьому контексті залишається цілковита абстрактність і аморфність самого терміну «балти» (як власне і «слов'яни»), тим більше встановлення цих «етнічних деміургів» сучасних білорусів відбувається винятково археологічним шляхом – тобто, за рештками кераміки, прикрас та відмінностями поховального обряду. Така методологічна непевність призводить не лише до поліфонії поглядів на всі археологічні культури, що мали місце на території Білорусії періоду залізного віку, але й демонструє знову ж таки «історіографічну ізоляцію» відносно конкретних культур, які реконструюються за схемою: «балти, слов'яни, чи балто-слов'яни?», але без урахування синхронних етногенезів на суміжних із даною археологічною культурою територіях. Окреслена ситуація залишається в білоруській історіографії дотепер, хоча ще на початку 1990-х рр. змінити її закликав відомий білоруський археолог А. Медведєв: «Археологічні культури вивчаються відособлено, без врахування зовнішнього впливу та взаємодії різних культур (за винятком особливостей порубіжних, змішаних у культурному плані частин ареалу), і тому, попри значний рівень відомостей про конкретні культури, неможливо реконструювати розвиток населення всієї Білорусії за залізного віку» [2, 16].

Вчасною та слушною була й інша думка археолога, котрий підкреслював, що білоруськими фахівцями в процесі вивчення матеріальної культури не враховуються матеріали з подібних пам'яток поза межами Білорусії, не проводиться співставлення з матеріалами сусідніх



культур, а це не дозволяє вести розмову про вплив цих або інших етнічних груп на населення Білорусі на різних етапах залізного віку [2, 16]. Таке обмеження призвело до того, що з'явилася думка про відсталість тогочасного населення культур Білорусі та про їхнє знаходження поза межами впливу найбільших культурних центрів – Гальштату, Скіфії, варварських культур римського часу, чи навіть про відірваність від історичних процесів, що мали місце у Східній Європі. Пошуки ж тільки предків слов'ян лише підкреслили безпорадність, у якій опинилася проблема слов'янського етногенезу, особливо щодо старожитностей I–V ст.

Незначна частина сучасних білоруських дослідників все ж таки усвідомлює хибність аналізу слов'янського етногенезу, відірваного від контексту генези інших індоєвропейських спільнот, але, як правило, справа обмежується формальними та декларативними зауваженнями чи посиланнями на праці небілоруських фахівців. Досить красномовною щодо останнього слід визнати статтю «Велике переселення народів» у найновішій енциклопедії «Археологія Беларусі», автором якої є московський (!) археолог, але за походженням українець (народився в м. Умань Черкаської обл.) І. Гавритухин [3].

Навіть на початку 1990-х рр. відомий білоруський етнолог М. Піліпенко пояснював ситуацію досить завуальовано: «Бронзовий вік став початком нової епохи в етнічній історії населення на території Білорусі, часом значного поширення індоєвропейців, інтенсивної асиміляції неіндоєвропейських груп. Органічним продовженням цієї епохи був ранній залізний вік (VII–VI ст. до н. е. – IV–V ст. н. е.). Він був періодом подальшого розвитку процесів, що відбувалися в бронзовому віці, стадією консолідації та зміцнення *нових культурно-лінгвістичних і метаєтнічних спільнот* (тут і далі курсив наш. – К. І.) – балтів і слов'ян» [4, 25]. Втім, так і залишилося незрозумілим, чому (та звідки) індоєвропейці раптом поширилися на території Білорусі саме в бронзовому віці; що означали «інтенсивна асиміляція неіндоєвропейських груп» (і хто це?) або «подальший розвиток процесів, що відбувалися в бронзовому віці»; зрештою, не дістали обґрунтування і такі категорії, як «культурно-лінгвістична» та «метаєтнічна» спільноти балтів і слов'ян (як власне і те, якими ж спільнотами насправді вони були – лінгвістичними (і для чого для неї потрібен додаток «культурна») чи етнічними (і що розуміється під «мета-»))?

Ще більше заплутує ситуацію задавнення слов'янського етногенезу до бронзового віку. Так, відзначивши, що проблема етногенезу слов'ян тісно пов'язана з питаннями походження інших індоєвропейських народів, передусім балтів і германців, Е. Загарульський вважає, що саме «завершення міграції північної групи індоєвропейців у середньоевропейській зоні на Північ від Карпат може розглядатися як початок етногенезу слов'ян». Мінського археолога не бентежить, що мова йде про другу половину III тис. до н. е., адже, на його переконання, пропонується дата «відповідає даним лінгвістики про глибоку давність слов'янського етносу» [5, 105–106]. Попри відсутність посилань при цьому на будь-які лінгвістичні дослідження, де доводилася б саме така хронологія витоків «слов'янського етносу», все ж таки не можна визнати пріоритету філології у вирішенні суто етнологічних та історичних проблем, як не можна вважати лінгвістичні реконструкції за історичні джерела.

Відсутність належного теоретичного фундаменту та методик для аналізу етногенетичних процесів стародавньої доби, властива сучасній білоруській (але далеко не тільки їй) історіографії (що помножується на застосування доволі недбалої термінології), змушує багатьох дослідників вдаватися до довільного інтерпретування тогочасних явищ і гіпотетичних побудов. Яскравим прикладом тут може бути характеристика етнічної ситуації на території Білорусі в залізному віці, запропонована нещодавно етнологом В. Тітовим: «*Вірогідно*, слов'яни брали участь у загальних (? – К. І.) етногенетичних процесах, які розвивалися на території Євразії в античну епоху і не залишилися осторонь (?! – К. І.) Великого переселення народів...», а «проникнення слов'янських племен у зону більш раннього мешкання балтських і фіно-угорських племен відбувалося в декілька етапів і, *вірогідно*, йшло з кількох початкових осередків» [6, 54–55]. Така характеристика зовсім не вносить ясності в проблему, але створює натомість велике поле для подальших домислів.



Зрозуміло, що терени Білорусі, котрі знаходяться у центрі Східної Європи, аж ніяк не могли бути обабіч історичних процесів середини I тис., у тому числі й Великого переселення народів. Останнє нерідко цілком слушно вважають тим явищем, яке визначило всю сучасну і етнічну, і політичну мапи всієї Європи. На думку В. Шади́ро, торкнулися вони й балтського населення тогочасної Білорусі, хоч письмові джерела практично нічого про це не повідомляють. Тільки завдяки археології, – переконує вчений, – можна простежити деякі процеси, що мали місце тоді в регіоні: «Населення Білорусі було пов'язане племінною структурою та розміщувалося у басейнах трьох головних річок: Західної Двіни, Дніпра з Прип'яттю та Німану. До III–V ст. етнокультурну стабільність тут забезпечували споріднені племена східного балтомовного населення, культура якого відобразилася у старожитностях дніпро-двінської, штрихованої кераміки та, швидше за все, мілоградської культур... Зміни, які добре простежуються за археологічним матеріалом, почалися з другої чверті I тис. н. е. й тривали до його кінця... Напрями імпульсів, які відчутно впливали на життя балтських племен Білорусі, виходили, головним чином, з Півдня та Заходу» [7, 86]. Зокрема південні впливи були пов'язані з поширенням старожитностей типу Абідні, котрі часто ідентифікуються фахівцями як верхньодніпровський варіант київської археологічної культури, що нерідко сприймається як одна зі слов'янських.

Істотні зміни етнокультурної карти Білорусі, внаслідок, хоч і не прямого, впливу Великого переселення народів, зауважив і А. Медведєв. Причому, оцінюючи його значення для балтських і фіно-угорських племен, дослідник вважає доречним говорити про початок цього впливу не з кінця IV ст. (навала гунів), а значно раніше – з III ст., коли розпочався рух готів зі Скандинавії. Натомість в останній чверті IV ст. мала місце вже друга хвиля міграції на білоруські терени із Заходу, що призвело до поширення культури східнолитовських курганів. Остання – третя – хвиля західної міграції відбулася в першій половині V ст. і була пов'язана з поширенням В-подібних фібул. Згідно міркувань А. Медведєва саме це населення згодом стало основою формування археологічної культури довгих курганів [8, 12, 18].

Враховуючи цю міграційну динаміку передусім германського населення Центральної Європи у середині I тис., В. Шади́ро вважає, що саме цих переселенців античні джерела називали «венедями» й етнічну ідентичність яких визначити доволі важко. На думку мінського археолога, швидше за все, це була збиральна назва племен Балтійського узбережжя, куди входили слов'яни (зокрема венети, яких згадував Тацит у «Германії»), західні балти, частково германці та можливо інші народи. Відображенням цього процесу, згідно міркувань вченого, стали зникнення культури штрихованої кераміки та поширення пам'яток ранніх східнолитовських курганів, на чому як ми бачили вище наголошує й А. Медведєв. Натомість В. Шади́ро йде ще далі та припускає, що одним із угруповань цих «венедів», яке просувалося з Повіслення на Понімання й далі до Псковського Поозер'я були «пракривичі (криви, креви)» [7, 88], завдяки чому тут також набула поширення археологічна культура східнолитовських курганів. Проблема етнічного походження «кривичів» сьогодні теж є однією з дискусійних в білоруській історіографії, а отже, вимагає окремого аналізу.

Вплив германців на слов'янський етногенез доби Великого переселення народів – тема безумовно складна та малодосліджена, а в білоруській історіографії вона взагалі практично не згадується. Чи не єдиним фахівцем з цієї проблематики у ній на сьогодні є археолог В. Бе́лявєць, який з кінця 1990-х рр. досліджує пам'ятки Вельбарської археологічної культури (готи) [9] на території Південно-Західної Білорусі. Будучи учнем одного з найбільших фахівців слов'янської археології в Білорусі – В. Вярґей, він в останні роки чимало уваги приділяє й проблемі етногенезу слов'ян і що особливо важливо – так званій «поліській білій плямі», виділеній і теоретично обґрунтованій як імовірна прабатьківщина праслов'ян петербурзькими дослідниками (Д. Мачинський, М. Щукін, В. Булкін, Г. Лебедєв).

У нещодавньому інтерв'ю В. Бе́лявєць, окреслюючи ситуацію із вельбарською культурою на білоруських теренах, зауважив, що її недослідженість на сучасному етапі багато в чому пов'язана з радянськими часами. Відповідними органами на цю тему було фактично накладено табу, оскільки вона стосувалася давнього германського населення. «Наприклад, –



згадує вчений, – Едуард Михайлович Загарульський, керівник моєї дипломної роботи в БДУ, який першим відкрито написав наприкінці 1960-х рр. про те, що населення вельбарської культури становили етнічні германці, історичні готи, мав серйозні проблеми “по партійній лінії” [10]. Тому й не дивно, що навіть наприкінці 1990-х рр. у білоруській історіографії цією темою цілеспрямовано ніхто не займався. Хоча результати власних досліджень переконали археолога в тому, що прийшли готи не тільки воювали з місцевими мешканцями, яких у прип’ятському Поліссі презентували праслов’яни, але могли мати з ними і цілком мирні взаємовідносини [11, 30]. Має рацію й наступне його твердження: «На мій погляд, уявлення про обсяг того, чого ми не знаємо про археологію Південної Білорусі I–IV ст., сьогодні не менш важливе, аніж аналіз тих даних, які ми маємо» [12, 283].

Більше того, на переконання В. Белявця, в Німансько-Бузькому міжріччі на означеному етапі сформувалася навіть своєрідна спільнота, що увібрала в себе елементи сусідніх культурних центрів, зокрема західнобалтійського кола, штрихованої кераміки, пшеворської. Водночас тут спостерігалися культурні елементи з рисами, що були близькими до старожитностей пізньозарубинецького кола та раннього етапу київської археологічної культури. Втім, з’ясування шляхів генези, розвитку та взаємин цієї групи і надалі лишається надзвичайно складним завданням, вирішення якого можливе лише з проведенням нових масштабних досліджень на території Полісся. Зрештою, дослідник не сумнівається, що в процесі розселення на території Південно-Західної Білорусі носії вельбарської культури повсякчас контактували з місцевим населенням, сутність якого визначалася, насамперед, поєднанням рис латенізованої зарубинецької та місцевих культур лісової зони [13, 213, 219]. Прикметно, що в «непротокольній» формі дослідник зізнається: «Загалом, впливи, контакти та необхідність протистояти агресії германців, вірогідно, стали одним із найважливіших факторів етногенезу слов’ян» [10]. Отже, вивчення поліських «постзарубинецьких» старожитностей, як бачимо, надає свідчення, що значно ускладнюють картину етносоціального розвитку цього регіону в першій половині I тис.

Недостатня археологічна дослідженість окремих територій становить, втім, лише частину проблеми, пов’язаної з обмеженістю реконструкції східнослов’янського етногенезу у сучасній білоруській історіографії. У цьому руслі потребують наукової активізації та поглиблення також компаративні студії, покликані розширити етногенетичне тло процесів у Центральній та Східній Європі, із залученням матеріалів відносно формування спільнот у германській, іранській та фіно-угорській мовних групах. Показовим прикрим прикладом щодо цього можна вважати ігнорування білоруськими фахівцями розвитку та значення для подальшого східнослов’янського етногенезу (тобто, й самого етносу білорусів) фіно-угорських етнічних спільнот або ж черняхівської культури, відомості про які обмежені переважно лапідарними енциклопедичними гаслами та невеликими замітками у фахових підручниках.

Головна ж увага сучасної білоруської історіографії у царині етногенезу східних слов’ян зосереджена на значенні для останнього так званого «балтського субстрату». На жаль, крім суто наукового сегменту, ця проблематика від початку свого історіографічного оформлення ще в радянський час була якнайтісніше пов’язана з політико-ідеологічним рівнем її інтеграції у суспільному сприйнятті. Те саме можна говорити і про сучасний етап зростання її історичного потенціалу для білоруської національної ідеї як однієї з базових підстав часо-просторового маркування етнічної та національної самобутності білорусів. Тому вже від початку 1990-х рр. у Білорусі по суті розпочався історіографічний бум так званої «балтської теорії» [14, 8], стимульований насамперед бажаннями позбутися радянських історичних міфів і створення власної національної легенди.

Якщо ж абстрагуватися від політизації означеної проблеми, то безумовно слід погодитися зокрема з Л. Дучиц, що балтська теорія – «факт, який неможливо оминати, говорячи про виникнення білоруського етносу» [15, 14], адже сучасні фахівці не можуть не визнавати тієї обставини, що в давнину територія Білорусі таки була частиною балтського ареалу. Деякі білоруські вчені йдуть ще далі та переконують, що саме завдяки балтському компоненту, із загальної маси слов’ян сформувалося їхнє окреме східне відгалуження. Наприклад, подібну



позицію, хоч і з істотною долею гіпотетичності, демонструє Е. Загарульський: «Включивши у себе якусь частину місцевого (тобто, балтського. – К. І.) населення, слов'яни відчували на собі дію балтського субстрату, можливо й незначного, але такого, що позначився на культурній та етнічній природі цієї частини слов'ян (тут мова йде про Прип'ятське Полісся в V–VII ст. – К. І.). Ця обставина, *вірогідно*, поклала початок виділенню їх як особливої (східної) групи слов'ян» [5, 217].

Наукова інтуїція як теоретична властивість інтелекту, звісно, змушує сучасних дослідників триматися «балтської лінії» в реконструкції білоруського етногенезу, але втілити її у стрункій доказовій базі або теорії поки що не вдалося жодному. Намагаючись з'ясувати витoki цієї ситуації, доводиться констатувати шерех несподіваних і цілком закономірних обставин, що зумовили її у сучасній історіографії. Насамперед заслуговує подиву факт надзвичайно бідної історіографії (в усьому обсязі), присвяченої проблемі балтів [16] як частині індоєвропейської мовної групи. Причому саме історіографії в розумінні сукупності історичних досліджень, адже в лінгвістичному сегменті гуманітаристики балтам «повезло» значно більше. В історико-археологічному корпусі на сьогодні існує лише декілька монографій, присвячених балтам, як правило, радянських авторів. У сучасній білоруській історіографії, попри усю популярність і «топовість» для неї балтської тематики, дотепер не існує жодного спеціального дослідження, в якому ця група населення набула б етноісторичної визначеності. Відтак, «балти» в ній, на жаль, досі присутні більше в статусі міфічного першопредка, аніж історичної реальності.

На наш погляд, останнє зумовлює знову ж таки помітну ізолюваність категорій «балти» та «слов'яни» в білоруській історіографії етногенезу східнослов'янських спільнот. Звідси створюється враження метафізичності їхніх відносин, які мали місце тільки в білоруському територіальному вимірі, до того ж постійно наголошується безсумнівна винятковість «балтів» у появі білорусів. Нерідко дослідники не зауважують істотної етнічної диференціації (та можливі етносоціальні конфігурації в межах так званих «балтських» археологічних культур) того населення, яке визначається ними як «балти», а отже, свідомо чи ні подають їх як монолітний і «чистий» етнос, який чомусь обов'язково передав сучасним білорусам заледве не у спадок власну етнічну специфіку (причому навіть не пояснюється в чому така специфіка виявлялася тоді або як вона виявляється тепер). Досі нез'ясованими залишаються питання: чому слов'янам вдалося «перемогти» балтів (і чому не всіх?) і стати для них «суперстратом»; і для чого слов'янам потрібно було щось переймати у «переможених», тобто, у слабшої культури (тим більше змішуватись з ними в сенсі біологічному)?

Зрештою, досі незрозуміло, що являв собою в етногенезі білорусів такий постійно вживаний вченими термін, як «балтський субстрат» – біологічні риси, мова, духовність? Своєю чергою, це веде багатьох дослідників до спрощеної та часто схематичної інтерпретації балто-слов'янських взаємин саме в етногенетичному контексті. Не може не турбувати і той факт, що, на жаль, багато авторів все ж таки віддають перевагу спрощеному (адже більшість істориків далекі і від генетики, і від біології) винятково біологічному поясненню специфіки «субстрату». Дехто доводить ситуацію до абсурду, взагалі заперечуючи «слов'янськість» (біологічну?) білорусів, одразу призначаючи їх «балтами» (при цьому їх навіть не бентежить, що нині існуючі балтські спільноти, м'яко кажучи, дивуються подібній логіці та чомусь не визнають сучасних білорусів за спільноту, що історично входить до їхнього етномовного кола). Тим більше, що такі наукові абстракції, як «балти», «слов'яни», «германці», «кельти», «іллірійці», «скіфи» – на наше переконання, феномени, швидше за все, лінгвістичні (хоч подекуди й географічні), а не етнічні. Саме тому історики, археологи, антропологи, етнологи вимушені нерідко підкорятися лінгвістичним теоріям і реконструкціям, пов'язаними зі стародавніми етногенезами, в тому числі й слов'янським.

Окреслені вище проблеми (а всі вони, як не важко помітити, мають передусім теоретичний характер) надзвичайно ускладнюють для сучасної білоруської історіографії адекватне сприйняття східнослов'янського етногенезу. При цьому вже невірний висхідний постулат по суті зводить усі зусилля нанівець. Адже ні слов'яни, ні балти, ані в бронзовому, ані в



залізного віці не були етносами, тим більше «спорідненими»! В цьому ж ракурсі помітний ще один парадокс. Оголошуючи етнос білорусів результатом симбіозу (міксації, інтеграції, накладання субстратів тощо) балтів і слов'ян, останні фіксуються у статусі своєрідних етнічних абсолютів, для яких чомусь навіть не допускається можливість подібних (та й інших) етнічних (етносоціальних) трансформацій. І це при тому, коли всі дослідники проблеми відзначають істотну диференціацію тих таки «балтів» вже в бронзовому віці! (До речі, такі ж труднощі та парадоксальні висновки властиві теорії так званої давньоруської народності, з її міфом про етнічну монолітність «східнослов'янського етносу»; втім, це предмет окремого аналізу, до якого слід підходити окремо).

Балтомовні спільноти, як відомо, вже з II тис. до н. е. займали істотну територію у Центрально-Східній та Північній Європі: від басейну Вісли на Заході – до Волги та Оки на Сході, а також Середнє та Північне Подніпров'я. На цьому етапі їх найчастіше зараховують до археологічної культури шнурової кераміки (вона ж – бойових сокир), з якої виводять також початки мов і спільнот слов'ян, германців і кельтів. У письмових джерелах вперше про балтів згадав Тацит (I ст. н. е.), назвавши їх «айстами», хоча невідомо, на яку їхню частину поширювалося це ім'я. Однак уже в II ст. Птолемей подав значно більшу їхню племінну диференціацію [17, 19–25] – айсти, вельти, карбони, кареоти, сали, гелони, іппоподи та ін. Із середньовіччя відомі й інші імена балтських племен: пруси, земгали, латгали, курши, ятвяги, галінди (голядь), скальви, аукштайти, жмудь, литва. Безпосередньо назва «балти» була штучно введена до наукового обігу німецьким лінгвістом Г. Нессельманом у 1845 р.

Культурна диференціація балтів, принаймні на східних і західних, чітко фіксується вже від середини I тис. до н. е. Стосовно території Білорусі, то тут до Великого переселення народів суто балтськими вчені називають археологічні культури дніпро-двінську та штрихової кераміки, а от щодо милоградської існують різні погляди. На цьому етапі балти вже давно не становили якоїсь єдності, а тому білоруські археологи приєднуються до поділу їх на три групи – західну, східну та дніпровську [18] (хоча деякі лінгвісти не зовсім із цим погоджуються, пропонуючи племінну градацію [19, 41]). На думку В. Шади́ро, виділення дніпровських балтів можливе тільки археологічним шляхом і зараховує до них юхнівську, верхньоокську та частину дніпро-двінської археологічних культур. Проте, сама наявність цих культурних інваріантів, на наш погляд, дозволяє говорити про різну етнічність спільнот «дніпровських балтів». Відрізані від решти балтських племен слов'янською колонізацією другої половини I тис., саме ця група, згідно білоруського вченого, сприяла формуванню «етнічної специфіки західних груп східнослов'янського населення IX–XIII ст., з якого поступово склалася білоруська народність» [20, 84]. Однак тут постає питання про ті «західні групи» східних слов'ян (ільменські словени, псковські кривичі, в'ятичі), котрі не стали частиною «білоруської народності», але також замешкували колишню балтську територію, тісно з ними контактували, а втім, не утворили окремої «народності».

Важливі зауваження з приводу спрощеного підходу до асиміляції балтів прибульцями-слов'янами ще в 1994 р. висловив А. Медведєв, критикуючи своїх колег-археологів Г. Штихова, Л. Поболя, В. Шади́ро. Попри загальноприйнятість такого підходу, він переконував, що «з цього постулату зробили погані висновки». Пояснюється це тим, що основну увагу дослідники зосередили саме на слов'янах, проблемі їх появи на території Білорусі та пошуку археологічних старожитностей, які б їм відповідали. Тому вивчення культури балтського населення залишилося без детального аналізу. Врешті-решт, на його думку, ці пошуки призвели до ретроспективного дослідження культурного розвитку лише двох ліній – банцеровсько-тушемлинська культура як балто-слов'янська та київська як слов'янська, з можливими її зв'язками із зарубинецькою, милоградською та довгих курганів (кривичі), хоча обидві нічого концептуального не можуть вирішити [2, 17].

Пошуки винятково слов'янських старожитностей зумовлює спрощений підхід до з'ясування білоруського етногенезу та не дозволяє вирішити питання походження ні лінгвістичних, ні етнографічних особливостей етносу білорусів. І як слушно наголошує А. Медведєв, для висвітлення останнього слід знати поділ балтських племен, які займали сучасну терито-

рію Білорусі, а крім цього, «необхідно враховувати, що балтське населення впродовж залізного віку не було монолітним» [2, 17–18]. Загалом, на білоруських теренах у залізному віці дослідники виділяють понад десять археологічних культур, але лише три з них, як ми відзначали вище, можна упевнено зарахувати до балтських – дніпро-двінська, штрихованої кераміки та східнолитовських курганів. Решта – милоградська, поморська, зарубинецька, київська, банцеровсько-тушемлинська, колочинська, довгих курганів – досі залишаються спірними щодо етнографічної ідентифікації у межах сучасної білоруської історіографії.

Користуючись такою невизначеністю, білоруські дослідники досить по-різному конструюють відповідні ідентичності стародавнього населення. Так, прагнучи переконати у «білоруськості» Великого князівства Литовського, А. Кравцевич зокрема називає суто балтською банцеровську культуру, згадуючи погляди на неї винятково радянських археологів. Хоча сам же справедливо підкреслює, що вона «утворилася внаслідок змішування (! – К. І.) прийшлих носіїв культури типу Абідні (небезпідставно вважається слов'янською. – К. І.) з племенами культур дніпро-двінської та штрихованої кераміки», а назви її племен невідомі, бо «вони були асимільовані слов'янами» [21, 6–7]. Своєю чергою, всі ці культури суто слов'янськими визначав Л. Поболь, наголошуючи до того ж, що «існує генетична спадкоємність (? – К. І.) усіх культур залізного віку до часу появи Київської Русі» [22, 29].

Менш категорично висловлюється А. Медведєв, вважаючи, що в третій чверті I тис. культурами, пам'ятки яких не викликають сумнівів щодо їх етнічної приналежності, є празька (слов'яни), кам'яних і східнолитовських курганів (відповідно, балтські етноси ятвягів і аукштайтів), а також пам'ятки з політою керамікою в західному Подвінні (латгали) [2, 36]. Дехто не бачить, скажімо в матеріальному комплексі милоградської культури, ані балтських, ані слов'янських рис, а натомість говорить про скіфське культурне коло [6, 46–47]. Втім, подібні припущення більшістю дослідників проблеми сприймаються доволі скептично. Так само проблематичним лишається встановлення етнокультурних компонентів «балтського субстрату» в етногенезі білорусів.

Перші суто балтські археологічні культури, як уже відзначалося, сформувалися на початку залізного віку. На території Білорусі цей процес фіксується з другої чверті I тис. до н. е., коли з'явилися культури дніпро-двінська, милоградська, штрихованої кераміки, а також дещо східніше верхньоокська й юхновська. По суті це вже була окрема етнокультурна група племен, яких відносять до східнобалтійської мовної групи. У сучасній білоруській історіографії остання виступає предметом дослідження В. Шади́ро, А. Єгорейченка, А. Медведєва, С. Рассадіна, М. Лошенкова та ін.

Так, з 1970-х рр. поглиблено досліджує дніпро-двінську культуру В. Шади́ро, захистивши з цієї тематики обидві дисертації [23] й опублікувавши їхні положення у двох монографіях [24; 25], чим, на думку смоленського археолога Є. Шмідта, підсумував результати більш ніж столітніх її студіювань [26, 18]. Дніпро-двінська археологічна культура існувала впродовж VIII ст. до н. е. – V ст. н. е. у Середньому Подвінні та Верхньому Подніпров'ї, а історіографія її вивчення докладно проаналізована якраз у працях В. Шади́ро. Вчений наголошує, що вважає свою роботу продовженням досліджень А. Лявданського, С. Дубінського, А. Ковалені, А. Мітрофанова, К. Шута та ін. археологів, які присвятили свою творчість пам'яткам раннього залізного віку Подвіння [24, 3–4]. Аналіз матеріалів багаторічних польових пошуків переконав В. Шади́ро в тому, що дніпро-двінське населення далеко не було культурно однорідним, тому він запропонував виділяти в ній кілька варіантів. Крім цього, відзначено помітні впливи на неї інших культур – штрихованої кераміки, зарубинецької, київської, а також місцевого, добалтського населення бронзового віку [27, 174–176].

Однак дослідник змушений констатувати, що дотепер нез'ясованим залишається питання походження цієї культури, а крім цього, нічого не відомо про поховальний обряд її населення та його локальні етнічні групи. Хоча це не зумовлює у нього жодних коливань щодо етнічної належності культури, котру він однозначно зараховує до східнобалтського ареалу: «Балтська приналежність племен Білоруського Подвіння першої половини I тис. н. е. не викликає сьогодні дискусії» [25, 38]. Таку ж думку висловлює й Е. Зайковський,



підкреслюючи водночас вплив на дніпро-двінську культуру фіно-угорських племен з текстильною керамікою [28, 31]. Щоправда така впевненість білоруських археологів зумовлюється, зрештою, не знайденими ними старожитностями, а висновками лінгвістів, які доводять, що в цьому регіоні домінує балтська гідронімія.

Потужний вплив на «дніпро-двінців» чинила культура штрихованої кераміки, особливо на початку I тис. н. е. [29, 11]. Більшість дослідників також вважають, що вона існувала з VIII ст. до н. е. – до V ст. н. е., а її населення входило до східнобалтської мовної групи племен [29, 10; 30, 23]. У різний час такий висновок відстоювали А. Лявданський, Х. Моора, А. Таутавічюс, Р. Рімантене, Я. Граудоніс, Р. Волкайте-Калікаускене, Ф. Гуревич, А. Мітрофанов, В. Сєдов. Останній взагалі розглядав цю культуру як ядро «етносу балтів», навколо якого формувалися периферійні балтські діалекти [31, 93–94]. Втім, не всі вчені погоджуються визнавати балтську «чистоту» цієї спільноти. Вже у 1960–70-х рр. далеко небезпідставно проти цього виступали П. Третьяков і Е. Загарульський, переконуючи, що носії культури штрихованої кераміки – це місцеве, добалтське неолітичне населення, котре під тиском балтів переселилося з Понімання на схід і лише з часом було ними асимільоване [32, 162; 33]. А. Єгорейченко також припускає, що на початку I тис. н. е. племена «штриховиків» поглинули також частину милоградської культури у середньобілоруському регіоні [34, 75].

Гіпотезу про західнослов'янську належність археологічної культури штрихованої кераміки запропонував у 1981 р. російський археолог Д. Мачинський [35], прагнучи знайти в її матеріальному комплексі аналогії з празькою культурою. З таким підходом категорично не погоджується сучасний білоруський спеціаліст із культури штрихованої кераміки – А. Єгорейченко, котрий присвятив їй свою нещодавно захищену докторську дисертацію (в ній міститься й детальна історіографія проблеми) [36]. Він слушно зауважив, що запропоновані Д. Мачинським аргументи не мають однозначного етнокультурного трактування й їм можна знайти аналогії в ряді інших культур лісової смуги Східної Європи (дніпро-двінській, юхновській, д'яківській, верхньоокській). До того ж між празькою та культурою штрихованої кераміки існує столітній хронологічний розрив. Не підтверджуються археологічно й жодні міграції (як припускав Д. Мачинський) «штриховиків» до Прикарпаття. Ще менш переконливим є посилення лєнінградського археолога на обряд трупоспалення без поховання решток як «етнічну» ознаку слов'ян, оскільки в багатьох культурах тогочасної лісової зони Центрально-Східної Європи побутував саме такий звичай [37, 115–116]. Проти такого підходу виступив і відомий польський археолог К. Годловський [38, 364].

Оцінюючи окреслену вище гіпотезу, потрібно враховувати ту обставину, що Д. Мачинський та інші представники так званої «лєнінградської школи» (В. Булкін, Г. Лебедев) у цьому випадку ведуть мову не так про пошуки витоків слов'янства, як про існування в ранньому залізному віці перехідної балто-слов'янської спільноти, котру вони вбачали чи не в усьому ареалі «дніпровських балтів», який, зрештою, визначався ними як прабатьківщина слов'ян. Вже з II ст. н. е. спостерігалось істотне погіршення розвитку культури штрихованої кераміки та її поступовий занепад. Причини її зникнення залишаються невстановленими, а натяки на кліматичні зміни – малопереконливими. Зрештою, як припускає А. Єгорейченко [37, 112], залишки населення культури штрихованої кераміки були асимільовані прибульцями – носіями банцеровської традиції й ними ж асимільовані, хоча в Північно-Західній Білорусі їхні поселення проіснували до середини V ст. [39, 40].

Набагато дискусійнішою в контексті проблеми етногенезу східних слов'ян у білоруській історіографії є етнічна атрибуція милоградської археологічної культури, названої так на честь відомого городища, відкритого поблизу с. Милоград у Речицькому р-ні Гомельської обл., і яка існувала в басейнах Дніпра (між річками Рось і Березина) та Прип'яті впродовж VII–II ст. до н. е. З цього приводу існує чіткий поділ поглядів і тому милоградців називають або суто балтами, або суто слов'янами. Балтійську домінанту відстоюють зокрема Ю. Кухаренко, В. Сєдов, А. Мітрофанов, Є. Шмідт, Е. Загарульський та ін. Натомість слов'янство «милоградців» захищають П. Третьяков, О. Мельніковская, С. Рассадін, Л. Поболь.



Останній взагалі доводив, що милоградська культура була одним із компонентів зарубинецької (однозначно, з погляду цього археолога, слов'янської) культури, яка в Прип'ятському Поліссі проіснувала аж до V ст. [22, 26–28]. З таким баченням солідаризується й відомий білоруський етнолог В. Бандарчик [40, 296]. На цілковитій гіпотетичності такого підходу акцентує увагу С. Рассадін, справедливо вказуючи, що таке «слов'янство» археологічних культур Півдня Білорусі та Півночі України базується винятково на лінгвістичних аргументах і ними ж може бути так само анульоване. Лінгвогеографічні дані, котрі залучають при цьому для локалізації слов'янської прабатьківщини, як правило, неоднозначні та суперечливі, а за бажання їх можна інтерпретувати як завгодно [41, 73]. Скажімо, історик Л. Лойка взагалі пропонує розглядати і милоградську, і зарубинецьку культури як симбіоз давнього індоєвропейського населення, котре вміщувало балтів, слов'ян і скіфів [42, 27].

Однак незаперечним є той факт, що одночасно зі зникненням милоградської культури, на території її існування з'явилася в I ст. до н. е. саме культура зарубинецька [2, 26], що більшістю археологів визнається слов'янською. А. Єгорейченко зокрема вважає, що зарубинецька культура мігрувала в цей ареал, а милоградські племена порівняно швидко розчинилися у середовищі прийшлих племен. При цьому носії зарубинецької культури, досягнувши на Півночі лінії верхніх течій лівобережних приток Прип'яті, вступили у контакт з племенами культури штрихованої кераміки та були ними зупинені [34, 73]. Деякі дослідники вже на прикладі зарубинецького населення ранньозалізної доби прагнуть продемонструвати наявність на теренах Білорусі «балто-слов'янського симбіозу». Скажімо, подібну схему змальовує О. Макушніков: «Вчені припускають, що милоградці говорили на одній з неслов'янських мов (балтській, іранській?). Носії ж зарубинецької культури, освоївши Посожжя, частково витиснувши, частково поглинувши аборигенів, очевидно, були давніми слов'янами. Всотавши особливості місцевої культури, збагативши мову запозиченнями з наріч попередників, зазнавши впливу північних сусідів-балтів, зарубинецьке населення виступило носієм своєрідної культури та мови – давньослов'янських в основі, але «обтяжених» неслов'янськими елементами. Традиції цього культурного симбіозу досить плавно розвивалися на землях південно-східної Білорусі до другої половини I тис. н. е.» [43, 26–27].

Звертаючись до проблеми етнічної належності зарубинецьких племен, не всі сучасні білоруські дослідники вважають, що вони мали слов'янську ідентичність, а тим більше були першими слов'янами. Проти такого погляду виступає, скажімо, Е. Загарульський, переконуючи, що засобами археології неможливо відтворити родовід слов'янських культур від зарубинців. Оскільки ж їхніми попередниками були милоградська та культура підкльошових поховань, постільки їхня етнічність залежала саме від них. При цьому мінський археолог сумнівається у «слов'янстві» передусім милоградців, яких вважає балтами. Ними ж (тільки із західного конгломерату племен) він називає й населення підкльошової культури. Відтак, у результаті їхнього змішування, на думку вченого, зарубинцям не залишилося іншої ідентичності, окрім балтської, тому вони «не могли бути ніким іншим, крім балтів» [5, 157–159].

Найбільш ґрунтовно милоградську археологічну культуру та її етнічну специфіку у межах сучасної білоруської історіографії досліджує С. Рассадін, захистивши з цієї теми зокрема кандидатську дисертацію в 1990 р. [44], під керівництвом професора Л. Поболя. Зрештою, результати своїх багаторічних досліджень фахівець виклав у ґрунтовній монографії, що побачила світ 2005 р. [41]. Аргументи на користь балтської ідентичності милоградського населення С. Рассадін від початку вважав непереконаливими та багато в чому натягнутими, причому і в характеристиці матеріальних решток (буцімто, округлодонна кераміка є балтським маркером), і в лінгвістичних (передусім, топонімічних) конструкціях. Аналізуючи останній фактор, учений дійшов висновку, що значення, яке традиційно надавалося знаходженню милоградської культури всередині ареалу максимального поширення балтизмів, слід все ж таки визнати значно перебільшеним. Не погоджується фахівець і з поглядами на проблему В. Сєдова, зокрема щодо адекватності гідронімічної та етнічної карт, оскільки знак рівності між ними можна поставити тільки тоді, коли гідроніми набудуть докладної хронологічної атрибуції. Таким чином, підсумовує він, «для визначення етномовної приналеж-



ності милоградського населення дані вивчення топоніміки загалом не є більш корисними, ніж дані лінгвогеографії» [45, 20–21], оскільки останні також позбавлені хронологічної атрибуції, що є характерною особливістю всього сучасного порівняльного мовознавства.

Заслужують на увагу й інші міркування С. Рассадіна стосовно етнічної характеристики милоградської культури. Насамперед не можна не погодитись із ним у тому твердженні, що досить серйозною помилкою більшості дослідників є однозначна інтерпретація цієї культури як певного «моноетнічного» утворення, тоді як навіть в археологічному вимірі вона не є монолітом. Відтак, із відомою дилемою про її слов'янство чи балтство, може конкурувати ще одна візія – про її поліетнічність. Автор знову критикує підхід В. Седова, що полягає у застосуванні метода ретроспекції, адже подібне наведення «мосту неперервності» і до слов'ян, і до балтів від початку є вельми проблематичним. Не більше допомагає у встановленні етнічних спадкоємців цієї культури й перспективний метод. Відповідний аналіз змусив дослідника переконатися «у невирішуваності, в принципі, питання про етнос “милоградців” обома археологічними методами» [41, 71–72].

Лінгвістичні матеріали також навряд чи наближують проблему до вирішення, оскільки, крім гіпотетичного припущення відповідності милоградців геродотовим «неврам», про їхню мову невідомо взагалі нічого. Втім, археологи вже досить давно звернули увагу, що в ареалі і милоградської, і потім зарубинецької культур немає слідів якоїсь іншої третьої мови, крім слов'янської та балтської. Однак С. Рассадін цілком логічно пропонує припустити слідом за М. Щукіним, можливість існування в межах означених культур носіїв якихось індоєвропейських діалектів, які згодом зникли. Хоча і надалі дослідницька альтернатива у цій проблемі матиме поки лиш два варіанти пошуків – балтський і слов'янський. Працювати тут є над чим, бо, наприклад, досі відсутній повний реєстр водних назв і білоруських, і українських територій, що своєю чергою не дозволяє скласти цілісне враження про гідронімію того ж таки милоградського ареалу.

Водночас проста констатація факту, що більш поширеною в регіоні милоградської культури є балтська гідронімія, ще не є підставою для оголошення її населення балтами, як це робить, приміром, В. Седов, адже (в цьому ми могли переконатися вище) балтизація білоруських теренів почалася можливо ще з бронзового віку. Білоруський дослідник для прикладу наводить факт наявності балтизмів у гідронімії Полтавщини, але жодних інших слідів перебування тут балтів досі не знайдено. Насторожує за таких пошуків, у тому числі й С. Рассадіна, застосування прийому співставлення гідронімічного й археологічного ареалів, проти чого завжди виступали передусім самі лінгвісти. Адже тут головною проблемою, як уже підкреслювалося, залишається неможливість хронологічної атрибуції гідронімічного матеріалу. Відповідно, претендентів з кола археологічних культур на цю гідронімічну «балтизацію» краю залишається доволі багато, хоча не можна й остаточно заперечити, що її «авторами» були носії саме милоградської культурної традиції. Не можна випускати з поля зору й версію щодо можливого існування так званої «балто-слов'янської» спільноти, котру, зрештою, й могла презентувати ця культура.

Концепція розвитку милоградської культури С. Рассадіна, попри критику її суто археологічної частини [45, 30–32], позитивно вирізняється спробами теоретичного аналізу труднощів її етнічного визначення. Усвідомлюючи, що археологія фіксує особливості матеріальної культури давнього населення, вчений справедливо підкреслює, що це – особливості етнографічні, а не етнічні й ставити між ними знак рівняння не можна, оскільки етнографічно єдина матеріальна культура з успіхом може об'єднувати етнічно чужі групи, а з іншого боку – етнографічна специфіка може зникнути, а етнічна зберегтися. Наголошує фахівець і на суперечливому оголошенні мови основним етнічним маркером: «Як же тоді бути з визначенням етносу двомовних спільнот? Швидше за все, – продовжує С. Рассадін, – милоградське населення Київщини, яке мешкало там століттями черезсмужно зі скіфами, не могло не бути двомовним. Відтак, визначення етнічної приналежності цього населення не може не перебувати у сфері з'ясування його етнічної самосвідомості. Адже мова етносу, так само як і комплекс специфічних рис матеріальної та духовної культури може бути схожим навіть до цілко-

витого збігу з аналогічними характеристиками іноетнічних сусідів, а всі зміни, що зумовили його появу – пов'язаними тільки з перетворенням етнічної свідомості. І навпаки, змінитися можуть лінгвістична й етнографічна характеристики, а у сфері етнічної самосвідомості зберегтися статус-кво» [41, 75–76]. Практична неможливість встановити будь-яку свідомість (у тому числі й етнічну) «неписьменних» народів ніколи не дозволить науково чітко визначити їхню етнічність.

Для подальшого студіювання проблематики етногенезу східнослов'янських спільнот, на наше переконання, важливим є той факт, що милоградська археологічна культура, знайшовши продовження в якості складової зарубинецької і частково київської культур, так чи інакше долучилася безпосередньо до цього процесу. Свого часу на цьому впевнено наголошувала й О. Мельніковская [46, 188], вважаючи що «милоградці» взагалі стали складовою «давньоруських племен». Разом із тим не без жалю доводиться констатувати й об'єктивні труднощі, які з'явилися на цьому шляху. Так, вивчення старожитностей милоградської культури майже припинилося через катастрофу на Чорнобильській АЕС 1986 р., адже її ареал сьогодні перебуває на території зараженій радіонуклідами. Відтак, археологічні розкопки тут були повністю зупинені та не поновлюються вже понад тридцять років, що істотно шкодить подальшому науковому пізнанню слов'янської минувшини.

**Висновки.** Таким чином, проблема впливу балтів на слов'янський етногенез посідає чільне місце у сучасній білоруській історіографії. Разом із тим, не можна не зауважити істотні труднощі у теоретичних підходах і методологічних засадах, які доволі часто є поверховими, застарілими, суперечливими. Відтак, доволі значний сегмент досліджень, присвячених аналізу балто-слов'янських відносин на етапі до середини I тис. н. е., позначений схематизмом, спрощеністю, а подекуди й відвертою ідеологічною заангажованістю. У білоруській історіографії дотепер відсутній чіткий етноісторичний вимір процесу етногенезу і балтів, і слов'ян, що з іншого боку, не дозволяє проводити виважену етнічну атрибуцію археологічних старожитностей цього періоду. Ці та інші теоретично-методологічні проблеми не дозволяють ученим більш предметно реконструювати відносини давніх слов'янських і балтських спільнот, а своєю чергою це не сприяє чіткішому визначенню початку і складових процесу формування безпосередньо етносу білорусів.

#### Список використаної літератури

1. Дет. див. : Івангородський К. Проблема локалізації прабатьківщини слов'ян у сучасній білоруській історіографії / К. Івангородський // Гуржіївські історичні читання : Зб. наук. пр. / ред. кол. : В. Смолій [та ін.]. – Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2017. – Вип. 11. – С. 21–28.
2. Мядзведзеў А. Насельніцтва Беларусі ў жалезным веку (VIII ст. да н.э. – VIII ст. н.э.) / А. Мядзведзеў // Беларускі гістарычны агляд. – Мн., 1994. – Т. 1, сш. 1. – С. 15–37.
3. Гаўрытухін І. Вялікае перасяленне народаў / І. Гаўрытухін // Археалогія Беларусі : энцыклапедыя : у 2 т. – Т. 1 / рэдкал. : Т. Бялова (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2009. – С. 201–204.
4. Пилипенко М. Ф. Возникновение Белоруссии: Новая концепция / М. Ф. Пилипенко. – Минск : Беларусь, 1991. – 143 с.
5. Загорульский Э. М. Славяне: происхождение и расселение на территории Беларуси / Э. М. Загорульский. – Минск : БГУ, 2012. – 367 с.
6. Титов В. Этническая ситуация на территории Беларуси в железном веке / В. Титов // Деды: Дайджест публикаций о белоруской истории / под ред. А. Тараса. – Минск : Харвест, 2011. – Вып. 6. – С. 44–59.
7. Шадыра В. Да пытання аб ролі еўрапейскіх этнакультурных працэсаў I тыс. н.э. у этнагенезе беларусаў / В. Шадыра // Славяне и их соседи: Археология, нумизматика, этнология / под ред. А. Егорейченко. – Минск : Веды, 1998. – С. 86–90.
8. Мядзведзеў А. Насельніцтва лясной паласы Ўсходняй Еўропы і падзеі вялікага перасялення народаў (да пастановаўкі праблемы) / А. Мядзведзеў // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Мінск, 1996. – Вып. 10. – С. 12–21.
9. Белявец В. Вельбарская культура / В. Белявец // Археалогія Беларусі : энцыклапедыя : у 2 т. – Т. 1 / рэдкал. : Т. Бялова (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2009. – С. 154–156.
10. Белявец В. У Палессі крыецца маса таямніц (Інтэрв'ю О. Залещук) // Портал «Prosvit.org», 11 вересня 2017 р. [Електронний ресурс] / В. Белявец. – Режим доступу : <http://prosvit.org/2017/09/11>.
11. Белявец В. Насельніцтва вельбарскай культуры на тэрыторыі Беларусі / В. Белявец // Беларускі гістарычны часопіс. – 2009. – № 5. – С. 25–32.



12. Белевец В. Проблема выделения памятников позднезарубинецкого круга в Белорусском Припятском Полесье / В. Белевец // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов / отв. ред. А. Наумов. – Тула : Гос. музей-заповедник «Куликово поле», 2012. – Вып. 3. – С. 281–305.
13. Белевец В. Контакты населения Вельбарской культуры и носителей традиций Восточно-европейской лесной зоны в Белоруссии: постановка проблемы / В. Белевец // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов / отв. ред. А. Наумов. – Тула : Гос. музей-заповедник «Куликово поле», 2008. – Вып. 1. – С. 209–237.
14. Казакевіч А. Кароткая генеалогія крыўскае ідэі / А. Казакевіч // Палітычная Сфера: Беларускі навуковы часопіс. – 2006. – № 6. – С. 4–10.
15. Дучыц Л. Роля балтаў у этнагенезе беларусаў (па матэрыялах вывучэння касцюма XI–XII стст.) / Л. Дучыц // Гістарычная навука і гістарычная адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь (новыя канцэпцыі і падыходы) : усебеларус. канф. гісторыкаў : у 2 ч. – Ч. 1 : Гісторыя Беларусі. – Мінск : Універсітэцкае, 1994. – С. 14–19.
16. Поданий ниже библиографичний список по суті вичерпуе всі наявні спеціальні праці з проблеми: Gimbutas M. The Balts / M. Gimbutas. – London : Thames and Hudson, 1963. – 288 p. (Див. також суч. рос. перекл.: Гимбутас М. Балты: люди янтарного моря / М. Гимбутас / пер. с англ. С. Федорова. – Москва : ЗАО «Центрполиграф», 2004. – 223 с.); Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге / П. Н. Третьяков. – М. : Наука, 1966. – 308 с.; Денисова Р. Я. Антропология древних балтов. Этногенез латышей (по данным краниологии) / Р. Я. Денисова. – Рига : Zinatne, 1975. – 403 с. (див. також 2-ге вид. 1977 р.); Финно-угры и балты в эпоху средневековья / [Л. А. Голубева и др.] ; отв. ред. тома В. В. Седов. – М. : Наука, 1987. – 512 с.; Sedov V. Balti senatne / V. Sedov. – Riga : Zinatne, 1992. – 156 s.
17. Птолемей Клавдий. Руководство по географии / Клавдий Птолемей ; пер. К. Апт. – М. : Директ-Медиа, 2008. – 133 с.
18. Останніх запропонував виділяти московський археолог В. Седов: Седов В. Днепровские балты / В. Седов // Проблемы этногенеза и этнической истории балтов / ред. Р. Волкайтэ-Куликаускиенэ. – Вильнюс : Мокслас, 1985. – С. 20–29.
19. Зайкоўскі Э. Балты цэнтральнай і ўсходняй Беларусі ў сярэднявекі / Э. Зайкоўскі // Беларусіка-Албарутеніса. – Кн. 21 : Гісторыя, культуралогія, мастацтвазнаўства / рэдкал. : В. Скалабан (гал. рэд.) [і інш.]. – Мн. : Беларускі кнігазбор, 2001. – С. 33–41.
20. Шадыра В. Балты / В. Шадыра // Археалогія Беларусі : энцыклапедыя : у 2 т. – Т. 1 / рэдкал. : Т. Бялова (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2009. – С. 84.
21. Краўцэвіч А. Працэс балта-славянскіх кантактаў на Панямонні і ўтварэнне Вялікага Княства Літоўскага / А. Краўцэвіч // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – Białystok, 1998. – № 9. – S. 5–25.
22. Поболь Л. Д. Древности Туровщины. – 2 изд., доп. / Л. Д. Поболь. – Минск : Бел. Наука, 2004. – 142 с.
23. Шадыра В. И. Племена днепро-двинской культуры Белорусского Подвинья (VIII–VII вв. до н.э. – IV в. н.э.) : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.06 / В. И. Шадыра. – Минск, 1981. – 261 с.; Шадыра В. И. Беларускае Падзвінне ў эпоху жалеза і ранняга сярэднявечча (VIII ст. да н.э. – VIII ст. н.э.) : Аўтарэф. дыс. на суіск. вучон. ступ. д-ра гіст. навук : 07.00.06 / В. И. Шадыра ; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск, 2003. – 40 с.
24. Шадыра В. И. Ранний железный век Северной Белоруссии / В. И. Шадыра. – Минск : Наука и техника, 1985. – 126 с.
25. Шадыра В. И. Беларускае Падзвінне (I тысячагоддзе н. э.) / В. И. Шадыра. – Мінск : ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі», 2006. – 150 с.
26. Шмидт Е. Днепро-двинские племена и великое переселение народов / Е. Шмидт // Насельніцтва Беларусі і сумежных тэрыторый у эпоху жалеза : тэзісы дакладаў канферэнцыі, прысвечанай 80-годдзю з дня нараджэння А. Р. Мітрафанавы (10–12 снежня 1992 г.). – Менск, 1992. – С. 13–15.
27. Шадыра В. И. Днепра-двинская культура / В. И. Шадыра // Археалогія Беларусі : у 4 т. – Т. 2 : Жалезны век і ранняе сярэднявечча / А. А. Егарэйчэнка, В. И. Шадыра, В. С. Вяргей [і інш.] ; пад. рэд. В. И. Шадыры, В. С. Вяргей. – Мінск : Бел. навука, 1999. – С. 174–231.
28. Зайкоўскі Э. М. Першабытныя помнікі паўночнай Беларусі / Э. М. Зайкоўскі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1990. – 44 с.
29. Медведев А. М. Белорусское Понеманье в раннем железном веке (I тыс. до н. э. – V в. н. э.) / А. М. Медведев. – Минск : Институт истории АНБ, 1996. – 200 с.
30. Звяруга Я. Г. Беларускае Павілле у жалезным веку і раннім сярэднявекі / Я. Г. Звяруга. – Мінск : ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі», 2005. – 174 с.
31. Седов В. Ранняя этническая история балтов / В. Седов // Проблемы этногенеза и этнической истории балтов / ред. Р. Волкайтэ-Куликаускиенэ. – Вильнюс : Мокслас, 1985. – С. 92–95.
32. Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге / П. Н. Третьяков. – Москва ; Ленинград : Наука, 1966. – 347 с.
33. Загорюльский Э. М. Древняя история Белоруссии. Очерки этнической истории и материальной культуры (до IX в.) / Э. М. Загорюльский. – Минск : Изд-во БГУ 1977. – 136 с.



34. Егорейченко А. А. Древнейшие городища Белорусского Полесья (VII–VI вв. до н. э. – II в. н. э.) / А. А. Егорейченко. – Минск : ИПИ Минэкономики РБ, 1996. – 149 с.
35. Мачинский Д. Миграции славян в I тыс. н. э. (по письменным источникам с привлечением данных археологии) / Д. Мачинский // Формирование раннефеодальных славянских народностей / отв. ред. В. Королюк. – Москва : Наука, 1981. – С. 31–52.
36. Егорейченко А. А. Культуры штрихованной керамики : автореф. дис. ... д-ра ист. наук / А. А. Егорейченко ; Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т истории Минск, 2008. – 44 с.
37. Егорейченко А. А. Культуры штрихованной керамики / А. А. Егорейченко. – Минск : БГУ, 2006. – 207 с.
38. Godłowski K. Spór o Słowian // Pierwotne siedziby Słowian: wybór pism / K. Godłowski ; pod red. M. Parczewskiego. – Kraków : Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2000. – S. 345–369.
39. Егорейченко А. Центральная и Северная Беларусь в первой половине I тыс. н. э. / А. Егорейченко // Славяне и их соседи : Археология, нумизматика, этнология / под ред. А. Егорейченко. – Минск : Веды, 1998. – С. 36–45.
40. Беларусь : у 8 т. – Т. 3 : Гісторыя этналагічнага вывучэння / В. К. Бандарчык / АН Беларусі, Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. – Мінск : Бел. навука, 1999. – 365 с.
41. Рассадин С. Е. Милоградская культура: ареал, хронология, этнос / С. Е. Рассадин. – Минск : ГНУ «Институт истории НАН Беларуси», 2005. – 106 с.
42. Лойка Л. Этногенез беларусаў на фоне гісторыі і гепалітыкі / Л. Лойка // Беларуская мінуўшчына. – 1997. – № 4. – С. 23–27.
43. Макушников О. А. Гомель с древнейших времен до конца XVIII века. Историко-краеведческий очерк / О. А. Макушников. – Гомель : Республиканское унитарное предприятие «Центр научно-технической и деловой информации», 2002. – 244 с.
44. Рассадин С. Е. Милоградская культура (актуальные проблемы исследования) : автореф. дисс. ... канд. ист. наук / С. Е. Рассадин. – Киев, 1989. – 20 с.
45. Лошенко М. И. Городища милоградской культуры на территории Беларуси / М. И. Лошенко. – Минск : МФЦП, 2011. – 408 с.
46. Мельниковская О. Н. Племена Южной Беларуси в раннем железном веке / О. Н. Мельниковская. – Москва : Наука, 1967. – 196 с.

#### References

1. More detailed look our article: Ivangorodsky, K. (2017). *The problem of Urheimat Slavs localization in modern Belarusian historiography*. In V. Smoliy (Ed.). *Gurzhiivski istorychni chytannia (Gurzhiiv's historical reading)*, 11, 21-28 (in Ukr.)
2. Miadzvedzeu, A (1994). The population of Belarus in the Iron Age (VIII century BC – VIII century AD), *Belarusian historical review*, 1, 15-37. Minsk. (in Belar.)
3. Gavrytuhin, I. (2009). *Great Migration*. In T. Bialowa (Ed.) *Archeology of Belarus: Encyclopedia, vol. 1*, 201-204. Minsk. (in Belar.)
4. Pilipenko, M. (1994). *Origin of Belarus: New Concept*. Minsk (in Belar.)
5. Zahorulsky, E. (2012). *The Slavs: origin and settlement in Belarus*. Minsk. (in Russ.)
6. Titov, V. (2011). Ethnic situation on the territory of Belarus in the Iron Age, *Dedy: Digest of publications about the Belarusian history*, 6, 44-59. Minsk. (in Russ.)
7. Shadyra, B. (1998). *The role of European ethno-cultural processes I millennium AD. in the ethnogenesis of the Belarusians*. In A. Yehoreichenko (Ed.) *The Slavs and their neighbors: archeology, numismatics, ethnology*, 86-90. Minsk. (in Belar.)
8. Miadzvedzeu, A (1996). The population of the forest belt of Eastern Europe and the events of the Great migration of peoples (to the problem), *Historical and archaeological papers*, 10, 12-21. Minsk. (in Belar.)
9. Belyavets, V. (2009). *Wielbark culture*. In T. Bialowa (Ed.) *Archeology of Belarus: Encyclopedia, vol. 1*, 154-156. Minsk. (in Belar.)
10. Belyavets, V. (2017). *Polesie lies plenty of secrets (Interview with O. Zaleschuk)* [Electron resource]. Retrieved from <http://prosvit.org/2017/09/11>. (in Belar.)
11. Belyavets, V. (2009). People of wielbark culture on the territory of Belarus, *Belarusian historical review*, 5, 25-32. (in Belar.)
12. Belevets, V. (2012). *The problem of isolating monuments of the Late Zarubinets circle in the Belorussian Pripyat Polissya*. In A. Naumov (Ed.) *Forest and forest-steppe zones of Eastern Europe in the epochs of Roman influences and the Great migrations of peoples*, 3, 281-305. Tula. (in Russ.)
13. Belevets, V. (2008). *Contacts of the population of Velbari culture and the bearers of the traditions of the Eastern European forest zone in Belarus: the formulation of the problem*. In A. Naumov (Ed.) *Forest and forest-steppe zones of Eastern Europe in the epochs of Roman influences and the Great migrations of peoples*, 1, 209-237. Tula. (in Russ.)
14. Kazakevich, A. (2006). Short genealogy of Kryuskae ideas, *Political Sphere: Belarusian scientific journal*, 6, 4-10 (in Belar.)



15. Duchits, L. (1994). *The role of the Balts in the ethnogenesis of the Belarusians (based on the study of costume XI-XII centuries)* In *The historical science and historical education in Belarus (new concepts and approaches), part 1*, 14-19. Minsk. (in Belar.)
16. The following bibliographic list essentially exhaust all available special works on the problem: Gimbutas, M. (1963). *The Balts*. London (Russian translation: Gimbutas, M. (2004). *The Balts: people of the amber sea*. Moscow. (in Russ.); Tretyakov, P. (1966). *Finno-Ugric, Balts and Slavs on the Dnieper and the Volga*. Moscow; Leningrad. (in Russ.); Denisova, R. (1975). *Anthropology of the Ancient Balts. Ethnogenesis of Latvians (according to craniology)*. Riga. (in Russ.); Sedov, V. (Ed.) (1987). *Finno-Ugrians and Balts in the Middle Ages*. Moscow (in Russ.); Sedov, V. (1992). *Balti senatne*. Riga. (in Lat.)
17. Ptolemy, Claudius. (2008). *Guide to Geography*. Moscow. (in Russ.)
18. The last proposed to allocate Moscow archaeologist V. Sedov: Sedov, V. (1985). *The Dnieper Balts*, In R. Volkaite-Kulikauskiene (Ed.). *Problems of ethnogeny and ethnic history of Balts*, 20-29. Vilnius. (in Russ.)
19. Zaikouski, E. (2001). *The Balts of central and eastern Belarus in the Middle Ages*, In B. Skalaban (Ed.). *Belorussika-Albaruthenica, 21*, 33-41. Minsk. (in Belar.)
20. Shadyra, V. (2009). *The Balts*. In T. Bialowa (Ed.) *Archeology of Belarus: Encyclopedia, vol. 1*, 84. Minsk. (in Belar.)
21. Krautsevich, A. (1998). The Balts-Slavic contacts on Panyamonne and the formation of the Grand Duchy of Lithuania, *Bialoruskie Zeszyty Historyczne, 9*, 5-25. Białystok. (in Belar.)
22. Pobol, L. (2004). *Antiquities of Turov region*. Minsk. (in Russ.)
23. Shadyro, V. (1981). *Tribes of Dnepr-Dvina culture of Belarusian Podvinye (VIII-VII c. BC - IV c. AD.)*. Thesis of candidate of sciences (history). Minsk. (in Russ.); Shadyra, V. (2003). *Belarusian Padvinne in the Iron Age Early Middle Ages (VIII century BC - VIII century AD.)*. Thesis of doctor of sciences (history). Minsk. (in Belar.)
24. Shadyro, V. (1985). *Early Iron age of Northern Belorussia*. Minsk. (in Russ.)
25. Shadyra, V. (2006). *Belarusian Dvina (I millennium BC.)*. Minsk. (in Belar.)
26. Schmidt, E. (1992). *Dnieper-Dvina tribes and the Great migration of peoples*. In *The population of Belarus and adjacent territories in the Iron Age: proceedings of the conference papers, dedicated to the 80th anniversary of A. Mitrofanov*, 13-15. Minsk. (in Russ.)
27. Shadyra, V. (1999). *Dnieper-Dvina culture*. In V. Shadyra, V. Viargey (Ed. ). *Archeology of Belarus, vol. 2: The Iron Age and the early Middle Ages*, 174-231. Minsk. (in Belar.)
28. Zaikouski, E. (1990). *Old-day monuments of Northern Belarus*. Minsk. (in Belar.)
29. Medvedev, A. (1996). *Belorussian Ponemane in the Early Iron Age (1st millennium BC – 5th century AD)*. Minsk. (in Russ.)
30. Zviaruga, Y. (2005). *Belarusian Paville in the Iron Age and the early Middle Ages*. Minsk. (in Belar.)
31. Sedov, V. (1985). *Early ethnic history of the Balts*. In R. Volkaite-Kulikauskiene (Ed.). *Problems of ethnogeny and ethnic history of the Balts*, 92-95. Vilnius. (in Russ.)
32. Tretyakov, P. (1966). *Finno-Ugric, Balts and Slavs on the Dnieper and the Volga*. Moscow; Leningrad. (in Russ.)
33. Zagorulsky, E. (1977). *Ancient history of Belarus. Essays on ethnic history and material culture (before the 9th century)*. Minsk. (in Russ.)
34. Egoreychenko, A. (1996). *The oldest settlements of Belarusian Polissya (VII-VI centuries BC - II century AD)*. Minsk. (in Russ.)
35. Machinsky, D. (1981). *Migration of the Slavs in the I millennium BC (from written sources with the use of archaeological data)*. In V. Korolyuk (Ed.). *Formation of early feudal Slavic pre-nationes*, 31-52. Moscow. (in Russ.)
36. Egoreychenko, A. (2008). *Cultures of primed ceramics*. Thesis of doctor of sciences (history). Minsk. (in Russ.)
37. Egoreychenko, A. (2006). *Cultures of primed ceramics*. Minsk. (in Russ.)
38. Godłowski, K. (2000). *Spór o Słowian*. In M. Parczewski (Ed.). *Pierwotne siedziby Słowian: wybór pism*, 345-369. Kraków. (in Pol.)
39. Egoreychenko, A. (1998). *Central and Northern Belarus in the first half of the 1st millennium AD*. In A. Egoreichenko (Ed.) *The Slavs and their neighbors: archeology, numismatics, ethnology*, 36-45. Minsk. (in Belar.)
40. Bandarchyk, V. (1999). *The Belarusians. Volume 3: History of ethnological study*. Minsk. (in Belar.)
41. Rassadin, S. (2005). *Milograd culture: area, chronology, ethnos*. Minsk. (in Russ.)
42. Loyka, L. (1997). Belarusians Ethnogenesis against the background of history and geopolitics, *Belarusian past, 4*, 23-27. (in Belar.)
43. Makushnikov, O. (2002). *Gomel from ancient times to the end of the XVIII century. Historical and local history essay*. Gomel. (in Russ.)
44. Rassadin, S. (1989). *Milograd culture (actual research problems)*. Thesis of candidate of sciences (history). Kiev. (in Russ.)
45. Losenkov, M. (2011). *The hillfort of the Milograd culture on the territory of Belarus*. Minsk. (in Russ.)
46. Melnikovskaya, O. (1967). *Tribes of Southern Belarus in the Early Iron Age*. Moscow. (in Russ.)

